

SZAJBÉLY MIHÁLY

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Kommunikációs és Médiatudományi Tanszék
mailszbely@hung.u-szeged.hu

Ottlik, felhangosítva

„Nekem mindegy az összefüggés, nem törődöm
a mesével. Én a Jókai hangját akarom hallani,
éppúgy, mint a Blahánéét. Az gyönyörködtet és
űdít fel.”

Egy korabeli olvasó¹

Vannak könyvek, amelyek észrevételnek maradnak. Vannak könyvek, amelyek észrevétlenek maradnak, aztán egyszer csak beszélni kezdünk róluk. Vannak könyvek, amelyekről mindjárt beszélni kezdünk, aztán elmúlnak észrevétlenül. És vannak könyvek, amelyekről időnként hallgatunk, de tudjuk, hogy majd újra beszélni fogunk róluk, ki tudja milyen titokzatos ritmusnak engedve, újra és újra.

Az *Iskola a határon* ilyen könyv.

Egy időben – az 1980-as években – másról sem volt szó. Aztán csend lett körülötte. Sőt. Tandori Dezsőt idézem 2003-ból:

„Újabb irodalom-történésünk eléggé nem elemzett szakában (1979-1989) Ottlikot lobogóvá tették; ebben magam csak a sor szélére húzódva álltam, nem kedveltem az effélet. [...] Ottlik ünneplése? Borzasztó dolog. Úgy, ahogyan tették sokan. Remélem, ő maga kicsit azért örült. – Ennek volt a »hátlütője« az az elképzelhetetlen fordulat, amikor – halála után – életművét tompult felfogással, netán nagyon is éllel, »kikezdték«.”²

A posztumuszként megjelent utolsó mű, a *Buda* fölött többnyire csak fanyalgott a kritika, voltak olyanok, akik még az *Iskola* eredetiségét is megkérdőjelezték. Talán nem is annyira Ottlik, talán komolyan kellene venni Medve Gábor kéziratát, talán inkább Örley?... Elégé rosszízű dolog volt ez akkor, lassanként ért véget, anélkül, hogy véget ért volna.

Aztán, nagyjából egy évtizede, szinte teljes csend.

És lám, itt és most, újra.

Vajon miért?

Erre a kérdésre nyilván adható pragmatikus válasz, a lényeg azonban aligha fogalmazható meg egyetlen tételmondatban. Amint Ottlik regényéből is lehet számtalan, önmagában érvényes tételmondatot idézni, mindegyik szép és igaz a maga helyén, de egyik sem a regény.

Az *Iskola a határon*ról a legszebb és legértelmesebb tanulmányt Tandori Dezső írta³. Bár esetében helyesebb lenne inkább újrateljesítésről beszélni, mert az Ottlik-mű kimeríthetetlen polifóniájáról úgy beszélni, ahogyan róla Tandori beszél, valójában a mű megduplázása, újraindítása más műfajban, a teljességről lemondani nem hajlandó művészet.

Esterházy Péter híres gesztusa, amikor 1982-ben, Ottlik hetvenedik születésnapjára, egyetlen, 55x77-es rajzlapra lemásolta, képpé alakította a regényt, ugyanezt a vágyat fejezi ki. És tényleg: mindent megőrzött, *minden megvan* egyetlen lapon, olvashatatlanná írt regény a képzőművészet médiumában.

Ami ma történik itt most mindjárt, hasonlóan fejez ki hódolatot. A felolvasás is újrateljesítés, meghajlás a mű előtt. Szokatlan parafrázisa a híres wittgensteini belátásnak: amiről nem elég beszélni, azt felolvasni kell.

Egyetlen stílusteremtés azért van ebben a mai történetben és ez éppen én vagyok.

¹ Idézi: Mikszáth Kálmán: Jókai Mór élete és kora. IBp. 1960. [Akadémiai K.] II. 54.

² Ottlik Géza „rejtélye”. In: Ottlik képeskönyv. Válogatás, utószó, életrajzi kronológia Kovács Ida. Budapest 2003. [PIM] 13–14.

³ Egy húszéves regény. In: Ottlik (Emlékkönyv) Válogatta és szerkesztette Kelecsényi László. Bp. 1996. [Pesti Szalon K.] 107–128.

Mert én – egyelőre – nem a regényt olvasom, hanem róla olvasok.

És akkor ezt most felvállalva hangot váltok.

Tudományosabb lesznek és tudóshoz illően mindjárt redukálom a komplexitást: sok mindenről beszélhetnék a regény kapcsán, de én egyetlen dologról beszélek csupán, az elvesztett és visszanyert biztonságról. A kérdés vizsgálatát történetileg szeretném megalapozni, hogy érthetővé váljék első pillantásra talán meglepő tézisem, amelyet most mindjárt előre szeretnék bocsátani: Ottlik hősei számára nem a civil élet *végtelen szabadsága*, hanem a katonaiskola *véges rendje* képviseli az igazi értéket.

A korábbi értelmezések ezt többnyire másként látták.

Az író társ Határ Győző megfogalmazása akár tipikusnak is tekinthető: „A regény témája a hadapródiskola – az egész tenyészet, saját levében felfüggesztve; a komiszkodásra nevelt komisz kölykök világa, ahol a külső világ törvényei nem érvényesülnek; ahol a halálra rémült, érzékeny újoncokból vastag bőrű, ingerült hüllőket nevelnek.”⁴

Kéry László a regény megjelenését követően publikált, az *Élet és Irodalom* 1959. december 4-i számában megjelent kritikájában egyenesen azt fejtegette, hogy Ottlik a katonaiskoláról beszélve a magyarországi pre-fasizmus világát ábrázolja mélyreható kritikával. A szerző tiltakozására aztán véleményét oda módosította, hogy amit Ottlik ábrázol, az nem a fasizmus, hanem maga az élet, a maga teljes vertikumában.⁵ A katonaiskola világának negatív megítélése ettől persze egy jótányit sem változott. Azt, hogy a dolog nem ilyen egyszerű, pontosabban azt, hogy a regény Ottlik által kialakított értékrendjében a hadapródiskola világa mégsem teljesen negatív, nagyon erős kritikai felhanggal és nagyon alpári nézőpontból Tóth Dezső elvtárs észrevételezte 1960 márciusában: „[...] sajnálatos, hogy mindez az erkölcsi rossz csak részben nyeri el [...] a határozott bírálatot [...] Szerző, bármily furcsán hangozzék, végső soron belül marad ezen a cőger mentalitáson. [...] azonosul azokkal az előtérbe állított hősökkel, akik [...] alárendelődnek ennek a légkörnek, akik [...] engednek a nyomásnak, s akik be- és megtörve, de elfogadják a határ menti iskola erkölcsét és fegyelmét [...]”⁶

Ottlik maga a következőképpen vallott regényéről 1968-ban, Tábori Pálnak írott levelében: „Én remélem, hogy nem pusztán a történelmi és társadalmi tényezőket, a félfudális Közép-Európát ábrázoltam, hanem általában az egyén helyzetét a többiek közt, azaz bármilyen korban, bármilyen társadalomban bármelyikünknek reménytelen elszigeteltségét és nem reménytelen valóságteremtő lehetőségeit, egy csöppecskét legalább abból a (marvellous, miraculous, magic) stuffjából, texture-jéből, structure-jéből az emberi létezésnek, ami nem arról vall, hogy milyen kilátástalan minden, hanem arról, hogy milyen csodálatos, milyen »csodálatosan jól van minden«.”⁷

A kulcsszavak számomra ebben az idézetben – újabb komplexitásredukció – az *egyéni helyzete a többiek közt*, mert ez átvet az arra a területre, amelynek nézőpontjából most a regényről beszélni szeretnék: a személyes identitás területére.

Az, hogy a katonaiskola világa megfellebbezhetetlen értéket képvisel a hajdani növendékek számára, mindjárt a regény első, 1957-ben játszódó fejezetében világossá válik.

És akkor most el is kezdem a felolvasást, felolvasom az első fejezetet, de még nem adom át a szót végérvényesen Ottliknak; még majd befejezem a magam gondolatmenetét. De most dőlünk hátra egy kicsit, helyezkedjünk el kényelmesen, amennyire ezeken a székeken lehet: most a regény beszél.

[Szeredy az uszodában 1957-ben]

Az iskolának köszönhető tehát az, hogy egy-egy mordulással képesek nagyon pontosan egymás tudtára adni azt, amit kívülről számukra szavak sokaságával sem lehetnének képesek kifejezni. De az iskolának köszönhető az is, hogy nem hazudnak, nem hazudhatnak egymásnak – s hogy a hazugság bibliai tilalma miatt vésődött beléjük oly kitörölhetetlenül, azt csak az érthetné meg, aki végigélhetné velük 10 éves koruktól kezdve közös katonaiskolai életüket. De a katonaiskolának köszönhetik azt is, hogy a lelkük tele van a „szabadság enyhe mámorával”, ami jelent egyféle végtelen belső szabadságot, de jelenti a maradék (bármily csekély) szabad választások fölötti örömet

⁴ (Határ Győző: Ottlik Géza: Iskola a határon. In: *Éjszakai hajózás*. In memoriam Ottlik Géza. Válogatta, szerkesztette, összeállította Hornyik Miklós. Bp 2006. [Nak K.] 83.

⁵ Kéry László: Hátranézés egy kritikára. In: *Éjszakai hajózás*, 92

⁶ Tóth Dezső: Ottlik Géza: Iskola a határon. In: *Éjszakai hajózás*, 88–89.

⁷ *Éjszakai hajózás*, 102.

is: 1957 nyarán például annak szabad megválasztását, hogy a két lépcső közül melyiken induljanak lefelé a Lukács uszodában.

Mindezt annak az „erős és szilárd tartalomnak” köszönhetik, amelyet a katonaiskola rakott rájuk, amelyhez képest a civil élet már könnyű játék, nyári nagyvakáció.

A regény komplexitását tehát oda is lehetne redukálni, hogy az elbeszélő célja nem más, mint e megrendíthetetlen személyes identitás – paradox módon közösségi – létrejöttének magyarázata. Annak a közös identitásának, amelyre alapozva Szeredy segítséget várhat Bébétől, amikor civil élete összekavarodik. És amelynek léte és lényege csak kialakulásának folyamatában világítható meg: ebben nyújthat segíthet Medve kézírata.

De – Ottlikot parafrázálva – hogy a fenébe jutottunk idáig?

Hogy a fenébe lehetséges az, hogy értéket képez Schulze tiszthelyettes és Merényi, az értelmetlen csuklóztatás és a gyengébb megalázása?

Azt értjük, hogy miért szökött meg Medve.

Talán még azt is, hogy miért tért vissza.

De miért maradt ott önként, amikor hazamehetett volna az anyjával?

Talán azért, mert belátta: a gyermekkor puha és meleg, kényszerekkel teli, de kiszámíthatóan védett világából végérvényesen kinőtt. A katonaiskola alternatívája nem a gyermekkor folytatása, hanem – amint feljegyzéseiben fogalmaz – a „sokszor képmutató, pipogya, álszent civil világ” (35), a felnőttek élete. A katonaiskola a gyermekkor otthonához képest szörnyű világ, de egy tekintetben hasonlatos hozzá: írott és íratlan törvényei megismerhetőek, minden kiszámítható és kalkulálható, történéseinek belső logikája akkor is jól érzékelhető, ha látszólag váratlan dolgok történnek.

A katonaiskola világa olyan, mint a gyermek-lét: a modernitás korának igazi zárványa.

A modernitás korának sokféle meghatározása létezik. Én most Cornelia Bohn és Alois Hahn egyik tanulmánya nyomán⁸ a szociális differenciálódást, a társadalom funkcionális alrendszerének kialakulását tekintem a modernitás kritériumának. A szerzők arra hívják fel a figyelmet, hogy a szerepkörök szerinti elkülönülés a személyes identitás új formáinak kialakulását követeli meg, ill. hozza létre. Nagyon leegyszerűsítve: amíg a középkor emberének személyes identitását élethosszigan meghatározta a születése (jobbágy, nemes vagy éppen arisztokrata), a társadalmi hierarchiában elfoglalt helye minden élethelyzetben szilárd viszonyítási pontként szolgált számára, addig a modern kor embere folyamatosan viselkedik. Nem is tehet mást: a különböző társadalmi alrendszerek különböző viselkedési formákat követelnek. Meg kell tanulnia azt – a szerzőpáros banális példáját idézve –, hogy az ember másként viselkedik üzleti tárgyalás közben, másként a bíróságon és megint másként otthon, családjá körében. A példák száma tetszés szerint multiplálható. Ám legyen akárhol is, állandóan résen kell lennie, vigyáznia arra, hogy identitásának megfelelő helyzetben a megfelelő oldalát tegye érzékelhetővé, miközben különös nehézséget jelent számára, hogy identitására a maga egészében és teljességében egyetlen reális szituációban sincsen szüksége, megmutatására nincs is lehetősége. Identitása szerepekre oszlik, egységként csak speciális helyzetekben – például gyónás alkalmával, vagy emlékiratainak szerkesztése közben – konstruálódik. A személyiség e kényszerű megváltozását először a 19-20. század fordulóján élték át komoly problémákat okozó veszteségként. A freudizmus ebből a nézőpontból úgy is értelmezhető, mint segítségnyújtási kísérlet a megbomlott és veszendőbe ment egység, a személyiség integrálásának helyreállítására.⁹

*

Ha most Babits lenne a téma, hozzáláthatnánk *A gólyakalifa* felolvasásához.

*

Voltak tehát a premodern kor kemény hierarchiájának is előnyei.

⁸ Cornelia Bohn – Alois Hahn: Selbstbeschreibung und Selbstthematisierung: Facetten der Identität in der modernen Gesellschaft. In: Identität und Moderne. Hrsg. Herbert Willems und Alois Hahn. Frankfurt/M. 1999. [Suhrkamp], 33–61. Vö. továbbá: Herbert Willems – Alois Hahn: Einleitung. Modernisierung, soziale Differenzierung und Identitätsbildung. In: Identität und Moderne, 9–29.

⁹ Ursula Link-Heer: »Multiple Persönlichkeit« als psychotherapeutischer Biographiegenerator. In: Identität und Moderne, 180–210.

Míg ott világos *normák* szabták meg a viselkedést, addig a modern embernek csak helyzetről-helyezetre változó *normalitások* állnak a rendelkezésére. Itt érvényesek, ott érvényüket veszítik, helyüket újabb normalitások foglalják el.

A katonaiskola azért képez zárványt a modernitás korában, mert működését nem relatív érvényű normalitások, hanem szilárd normák határozzák meg. A regény 1949-es ősváltozatából idézem a következő mondatot: „A bizonytalan jó dolgok helyett itt csak a biztos semmivé csökkenthető rosszak vették körül.”¹⁰ Kegyetlen és embertelen világ, világos és egyértelmű szabályokkal: komoly áron ugyan, de megszabadítja az embert a szerepjátszás kényszerétől.

Mindez azonban nem menti fel sem Schulzét, sem Merényit.

Ottlik regénye nem modernitáskritika, hanem vigasz.

Vigasz a tehetetlen, szabadságától megfosztott ember számára: kifosztottak mindenemből, de lám, akaratukon kívül részeltettek valamiben. Az ősváltozatból imént idézett mondat valódi értelmét a végső szövegben úgy nyerte el, hogy eredeti formájában már nem is szerepel benne. Ha összeolvassuk az *Iskola a határon*t az ősváltozattal, a *Továbbélők* című regénnyel, világossá válik: a katonaiskola világának ilyen értelmezésére Ottlikot 1948 utáni élményei sarkallták. Lehet, azért kérte vissza az ősváltozat szövegét szinte már a nyomdából 1949-ben, mert rájött: a kommunista hatalomátvétel új dimenzióit nyitotta meg a témának. Vagy még inkább: a téma valódi dimenziói csak most váltak láthatóakká. Az 1950-es évek pedig igazán kiváló alkalmat adott a szabadság enyhe mámorára való rátalálásnak a bezárt és szabadságát elveszített országban: annak a kompenzációnak a megmutatására, amit a szabad választás elvesztésért cserébe nyerni lehet. Mészöly Miklós mesélt egyik interjújában azoknak az összejegyzeteknek a hihetetlen melegségéről, amikor az 1950-es években magánlakásokon összegyűlve öten-hatan, egymásnak olvasták fel publikálhatatlan műveiket.

Mi itt most még egy kicsit többen vagyunk, tanulók.

Újratanulói annak, hogy végső soron minden önkényuralom mindig nagyon egyszerű szabályokkal dolgozik. És ebben, ha Ottlikra hallgatunk, ha Ottlikot hallgatjuk, mindig van valami vigasztaló.

Vigasztaljon ez minket most, itt, 2013. április 25-én.

Vigasztaljon minket a regény megelevenítésének öröme.

¹⁰ Ottlik Géza: *Továbbélők*. Pécs 1999. [Jelenkor K.], 91.